

**БАЛАБУШЕВИЧ Т.А.,
кандидат історичних
наук, доцент**

*Дипломатична
академія України
при МЗС України*

Східна Балтія – землі, де розташовані Литва, Латвія та Естонія від початку XIII ст. становила конфедерацію феодальних утворів: (а) Лівонський Орден (Орден мечоносців, від 1237 р. самоврядна частина Тевтонського Ордену), (б) Ризьке архієпископство і три єпископства (Тарту, Сааремаа-Ляанемаа на теренах Естонії й Курземе в Латвії, німецькою, відповідно, Дерпт, Даґо-Езель і Курляндія) та (в) великі міста. Естляндія (північ материкової Естонії) до половини XIV ст. була герцогством під владою Данії. Орден придбав її й мав територію 67 тис., Ризьке архієпископство – 18 тис., єпископства – 41 тис. кв. км. Німецькі колоністи жили в містах Рига (понад 10 тис. населення в половині XVI ст.), Таллін (Ревель, більше 7 тис.) і Тарту (нім. Дерпт, до 6 тис.)¹, де влада належала бюргерам, а тубільці допускались лише до ремесел і постачання. Проблеми внутрішнього життя вирішувались за участю Великої гільдії: найбільш впливових купців і ремісників. Середнє купецтво і цехові ремісники належали до Малої гільдії. Чорнороби і хатня обслуга рекрутувались з селян-втікачів.

БАЛТІЙСЬКІ НАРОДИ, РОСІЯ ТА ПРУССІЯ У XVI-XVIII ст.

Завоювання ствердило порядки на кшталт німецьких, розвинених феодалізм. Частина теренів кожного утвору становила безпосередньо домен Ордену, архієпископства чи єпископства, решта надавалась васалам у лени. Домени, називані в єпископствах столовими землями, розташувались навколо замків і управлялись адміністраторами. Васали з землею одержували право на повинності селян. Лицарі – васали становили ядро війська – важку кінноту, а також вищих урядовців. Орден надавав лени досить скупко, натомість в єпископствах, де васали становили основну військову силу, ленних володінь було більше. Після придушення селянської війни 1343-1345 рр. на острові Сааремаа (Езель) і в округах Харьюмаа і Вирумаа, Данія продала їх Ордену². Від половини XV ст. відбувається перехід до мизно-панщинної системи і покріпачення селян. Стимулом став попит на хліб та інші продукти сільського господарства на ринках Західної Європи. Суперечності в Ордені, боротьба за домінування в Лівонії, воєнні поразки Тевтонського Ордену і визнання васальної залежності від Польської корони послабили лицарів, конфедерація не мала передумов централізованої держави. Загальнолівонський ландтаг, скликаний вперше 1422 р. за ініціативою архієпископа Риги, щоб обмежити орденський вплив, не став знаряддям злуки, але сформував спільний представницький орган Ордену, єпископств, міст і лицарів³. Приналежність Талліна і Тарту до Ганзейського союзу, що впливав і на торгівлю в Новгороді, посилювало незадоволення Москви, яка підкорила Новгород 1480 р., спорудила на березі Нарви фортецю Івангород, уклала наприкінці XV ст. союз з Данією проти Лівонії та Швеції й закрила 1494 р. представництво Ганзи в Новгороді⁴.

В 1501 р. лівонський магістр Вальтер фон Плетенберг почав наступ на Псков, але попри підтримку міст і Великого князівства Литовського зазнав поразки. Москва уклала 1503 р. перемир'я з Лівонією на шість років, що поновлювалось і діяло до половини XVI ст. Договором 1554 р. Лівонія зобов'язалась не вступати у союз з Литвою, погодилась платити данину з Тартуського єпископства, чого не робила від 1503 р., забезпечувала московським купцям вільну торгівлю в Лівонії й транзит через лівонські землі⁵.

Від 20-х років сюди проникла Реформація, що привело до перемоги лютеранства, і 1561 р. великий магістр лівонців Готхард Кеттлер (як і тевтонський магістр Альбрехт Гогенцоллерн 1525 р.) секуляризував Орден і склав васальну присягу польському королю. Позвольський договір про союз Лівонії з Річчю Посполитою 1577 р. посилив польські позиції на Балтиці й дав Москві привід розв'язати Лівонську війну (1558-1583)⁶. Ситуацію ускладнило повстання селян в Естонії 1559-1560 рр. Москва, Литва, Польща, Данія і Швеція поділили Лівонію. Річ Посполита, що виникла 1569 р. за Люблінською унією, здобула Лівонію (частину Латвії на північ від Даугави і південь Естонії), під назвою Задвинського герцогства. Поляки опанували й Ригу. На південному заході виникло Курляндське герцогство (латиські Курземе і Земгале), васал Речі Поспо-

литої, спадкове володіння колишнього магістра Готхарда Кеттлера. Курляндське єпископство перетворено на Пильтенську область, безпосередньо підпорядковане польському королю. Північ Естонії з Талліном і Нарвою відійшла до Швеції. Данія загарбала острови Сааремаа і Мугу й тримала до 1645 р., потім вони перейшли шведам⁷.

Річ Посполита вважала Задвинське герцогство аванпостом проти Швеції. Наприкінці 80-х років було ухвалено, що половина староств, на які поділено цей край, має надаватись литовцям, а решта полякам, що обурило німецьких землевласників. Після Лівонської війни частину королівщин розподілено між польських і литовських колоністів, розвинулось фільваркове господарство⁸. Рига наприкінці XVI ст. зроста завдяки посередницькій торгівлі, а за польсько-шведської війни патриціат мусив поступитись бюргерству і допустив представників гільдій до влади. Колишніми Курземським та Сааремським єпископствами до своєї смерті управляв герцог Магнус, брат короля, запрошений ще 1570 року Іваном Грозним та проголошеним ним Королем Лівонії. Після смерті Магнуса естонські землі відійшли до Швеції, а латиські – Речі Посполитої, яка передала їх курляндському герцогу, але 1717 року знову відбрала. Ще один округ – Гробіні підчас Лівонської війни був відданий під залог Пруссії, але 1608 р. приєднаний теж до Курляндії.

Від 1600 р. ці терени стали ареною війни Речі Посполитої зі Швецією, позиції якої зміцнила інтервенція до Новгородської Землі під час смуту в Московській державі. За Столбовським миром 1617 р. шведи повернули їй Новгород, але втримали Івангород, Ям, Копор'є, Орешек і закрили Москві вихід до Балтики. За Альтмаркським (Старий Тарг) перемир'ям 1629 р. з поляками, Швеція одержала Задвинське герцогство і Ригу. Так Естонія і більшість Латвії потрапили під владу Швеції, яка звільнила руки і в Тридцятилітній війні зайняла 1630 р. Західне Помор'я, що затвердив Вестфальський мир 1648 р. За Густава Адольфа (1611-1632) і його доньки Христини (1632-1654), державні володіння (колишні польські королівщини) поділено шведською шляхтою і магнатами. Естляндська і Ліфляндська губернії та провінція Сааремаа (Езель) мали ландтаги з широкою компетенцією, де крім лицарів, право голосу мали більші міста. Королівську владу представляли генерал-губернатори і губернатори⁹.

Землі північніше Даугави залишились під владою Речі Посполитої. Герцогство Курляндія зі столицею в Мітаві перетворилось на шляхетську республіку, бо "Привілей Готхарда" 1570 р. визнав спадковість ленних володінь. За "Формулою правління" 1617 р. вищим органом влади став ландтаг, а за "Курляндським статутом" селянство було покріпачене.

Козаччина і втрата Лівобережної України послабили Річ Посполиту, а "Потоп" – пряма шведська інтервенція мала розв'язати справу Ліфляндії й претензій польської гілки Вазів на престол Швеції. Справжньою метою було загарбання портів на півдні Балтики. Виникла коаліція Речі Посполитої, Габсбургів і Данії, куди пристали Бранден-

бург і Голландія. Але опір польського народу завадив цим намірам і за миром в Оливі 1660 р. Ян Казимир зрікся претензій на стокгольмський престол, а шведи пообіцяли повернути трофеї (що не зробили), гарантували свободу мореплавства, але втримали Ліфляндію. Москва почала війну проти Швеції 1656 р. і окупувала Дерпт (Тарту), Нейгаузен, Марієнбург. Аби запобігти шведсько-польському замиренню, Москва за Віленським перемир'ям з поляками 1656 р. обіцяла спільні дії проти Швеції. Небажання Речі Посполитої відмовляти від українських і білоруських земель, смерть Богдана Хмельницького і обрання гетьманом Івана Виговського, який прагнув порозуміння з поляками, змінили ситуацію. Москва 1658 р. уклала перемир'я зі Швецією, а 1661 р., пішла на Кардиський мир, за яким відмовилась від Прибалтики¹⁰.

Після Північної війни Ніштадський мир 1721 р. віддав Росії узбережжя від Выборгу до Риги, тобто частину Карелії, Інгрію, Естляндію, Ліфляндію з усіма містами та острови Езель, Даго і Мугу. Росія мала виплатити Швеції 2 млн. ефимків (1,5 млн. рублів) і погодилась дозволити шведам купувати і без мита вивозити з Риги, Ревеля (Талліна) і Аренсбургу на 50 тис. рублів хліба щорічно¹¹.

Частина Ліфляндії (Латгале) зі складу Речі Посполитої перейшла до Росії за Першим поділом 1772 р., а за Третім поділом 1795 р. вона анексувала Литву і Жмудь. Герцогство Курляндське перебувало під впливом Росії від 1709 р. і до Третього Поділу формально зберігало суверенітет, а 1795 р. Катерина викупила його в родини Біронів, яка володіла ним від 1737 р. Естонці, латиші та литовці опинились під владою Росії¹².

Доля Пруської держави була, звичайно, найтіснішим чином пов'язана з поляками на Балтиці. На з'їзді у Відні 1515 року троє монархів – цісар Священної Римської Імперії Максиміліан I, польський король Зигмунд I та король Чехії й Угорщини Владислав Ягелон – підтвердили ухвалу Другого Торунського Трактату про васальну залежність Тевтонського ордена від Польщі, а Великий магістр мусив розірвати перемир'я з Московією. Наступна війна з Орденом (1519-1521) скінчилась краківським миром, за яким знов визнав себе леником Польщі Альбрехт Гогенцоллерн, герцог Пруссії, нового князівства, що виникло внаслідок прийняття лютеранства і секуляризації Ордену. Це перша угода між католицьким монархом і протестантським князем. В Кенігсберзі 1544 р. було засновано університет з друкарнею, визначний осередок культури. В XVI і на початку XVII ст. герцоги мусили зважати на волю пруських станів, представлених у Ландтазі. Від 1577 р. край потрапив до рук бранденбурзької гілки Гогенцоллерн, а 1618 р. курфюрсти (князі-електори) Бранденбургу перебрали владу, і вплив станів підупав. Польський сейм 1611 р. визнав приналежність герцогства до Бранденбургу з огляду на війну з Московією, аби Гогенцоллерни визнали прилучення до Речі Посполитої Клушина і Смоленська¹³.

Злука Пруссії з Бранденбургом зміцнила становище курфюрств, а їх головною метою було утримання війська. Озброєна і навчена, армія визначила мілітаризм Гогенцолернів після Тридцятилітньої війни. Після Вестфальського миру їх володіння складались з чотирьох частин: курфюрства Бранденбургу, Пруссії (до 1657 р. васала Речі Посполитої), Східного Помор'я (Померанії) та герцогства Клеве на Рейні. Після Великих географічних відкриттів торговельні шляхи пересунулись на Атлантику. Судноплавні річки Німеччини, які текли до Північного і Балтійського море через володіння бранденбурзьких курфюрств, стали важливими торговельними магістралями. Перетворення збіжжя на вигідний товар і мито в портах спонукали юнкерство до розвитку панщинного господарства і так званого другого закріпачення на Схід від Ельби. Для фінансування армії Фридрих Вільгельм I (1640-1688) уклав угоду з юнкерством. Одержавши над селянством владу, обмежену лиш ілюзорним правом апеляції до монарха, юнкери згодилися надати курфюрсту необмежене оподаткування селян і міщан для формування регулярного війська.

Залучаючи до країни гугенотів, голландців, євреїв, протестантів з Чехії та Південної Німеччини і надаючи їм пільги, "Великий курфюрст" дістав змогу провести осушувальні роботи, збільшити орні площі, розвинути ремесла. Меркантилізм в економіці й торгівлі створив умови експансії. Уклавши союз з Річчю Посполитою проти Швеції 1657 р., Фридрих-Вільгельм домігся згоди на звільнення Пруссії від васалітету, а потім перейшов на бік Швеції й загарбав польські землі. У новій війні зі Швецією він розширив володіння, а його наступник Фридрих під час війни за Іспанську Спадщину здобув згоду цесаря на титул короля. В Північній війні Пруссія в союзі з Росією здобула землі Швеції на Помор'ї¹⁴.

Найвищої могутності Пруссія досягла в епоху Просвітницького абсолютизму Фридриха II (1740-1786). Його армія налічувала 200 тис. чол. і коштувала державі 2/3 усіх доходів держави. За чисельністю вояків Пруссія посіла четверте місце в Європі, а за населенням тринадцяте. Культ зброї в освіченого Фрідріха II нагадував його батька, який вважав, що дрючок замінить науку, хоча перед вступом на престол видав відредагований Вольтером твір "Анти-Макиавеллі", де накреслив ідеал мирного і лояльного володаря, який керується вищою етикою і дбає про добро підданих. Фридрих був масоном і вважався адептом французької культури, а німецькою мовою гребував і зневажав її. Посівши трон він дбав про свою репутацію короля-філософа, скасував цензуру і заборонив тортури, проголосив конфесійну лояльність, відновив діяльність Берлінської академії, запросивши відомих європейських науковців, але в зовнішній політиці здобув репутацію "європейського розбійника"¹⁵.

Він не визнав Прагматичної санкції, що стверджувала можливість спадковості влади у Священній Римській імперії і за нащадками жіночої

статі, у війні за австрійську спадщину загарбав Сілезію, потім поклав за мету завоювати Чехію і обміняти на володіння курфюрста Саксонії. Фридрих II сподівався підкорити Польщу і анексувати частину її, а на престол залежного від Польщі герцогства Курляндії посадити родича, Генріха Гогенцоллерна. Ці плани не подобались Росії, яка воліла тримати Курляндію і Польщу під своїм впливом. Марія-Терезія хотіла будь-що повернути Сілезію і 1756 р. уклала Версальський договір з Францією у відповідь на англо-пруський союз. В разі перемоги імператриця обіцяла передати Франції терени Нідерландів. Англо-французька боротьба за колонії і сварка Пруссії з Австрією, Францією і Росією призвели до Семилітньої війни (1756-1763 рр.), що мало не скінчилась поразкою Пруссії, розгромленої росіянами. Смерть цариці Єлизавети і вступ на російський трон герцога Гольштинського під іменем Петра III врятували Пруссію. Новий цар припинив війну і уклав з Пруссією союз проти Данії, що не відповідало інтересам Росії¹⁶.

Тимчасом, як Марія-Терезія відмовилась від дальших спроб повернути Сілезію і почала шукати миру за допомогою Англії та Франції. Фридрих погодився на безпосередні переговори з Габсбургами і Саксонією, в результаті яких 15 лютого 1763 р. було укладено мир, за яким Август II повернув собі зруйновану Саксонію, а Марія-Терезія зреклася Сілезії, але Фридрих пообіцяв в майбутньому підтримати ерцгерцога Йозефа на виборах імператора. Катерина II розірвала союз з Данією, але її симпатії до Пруссії дозволили їй конкурувати з Габсбургами. Ця рівновага дала змогу Росії та Франції стати арбітрами. За угодою з Габсбургами і Пруссією 1779 р., Росія увійшла до числа гарантів Вестфальського миру. Губертсбургський мир показав, що в Імперії вже існують два центри тяжіння, Габсбурги вже не могли повністю порядкувати у Східній Європі та Італії. Відносини Габсбургів з Пруссією ускладнились 1785 р., коли Фридрих згрупував Майнц, Ганновер, Саксонію і деякі менші держави в Лігу князів для захисту проти спроб імператора Йозефа II відновити владу Австрійського Дому в Імперії. Ліга не була спробою реорганізації імперії, вона прагнула зберегти Status Quo, але означала початок змін на користь Пруссії¹⁷.

Успіхи Росії у війні проти Туреччини 1768-1772 рр. і небажання Габсбургів і Пруссії вплутуватись до нових конфліктів, спонукали до компромісу за рахунок Речі Посполитої, значно ослабленої провалом реформ, Барської конфедерацією і Коліївщиною, Польща опинилась у небезпечній зовнішньополітичній ситуації. Російсько-австрійське суперництво привело до проекту збалансувати зростаючий вплив Росії в Причорномор'ї визнанням анексії Габсбургами Спешу і Галичини 1769 і 1770 рр., а також "санітарного кордону", яким Фридрих II 1770 р. відокремив від решти польських земель Королівську Пруссію (хелмінське, мальборкське і поморське воєводства), що належала Польщі з 1466 р. на підставі Другого Торунського трактату. Ці землі до 1569 р. мали самоврядування, а після Люблінської унії були представлені в сеймі.

Королівська Пруссія була економічно розвиненим краєм з визначними містами – Гданськом, Торунем і Ельблонгом, а в Браневі діяв найдавніший в Речі Посполитій єзуїтський колегіум і друкарня. В результаті тривалих переговорів 1772 року в Петербургу Габсбурги, Пруссія і Росія уклали три трактати про поділ Речі Посполитої, на підставі яких Пруссія отримала Помор'я з Хелмном, Мальборком, Вармією, частину Куявії та декілька клаптів Великопольщі загальною площею 92 тис. кв. км. з населенням 1,3 млн. чол., але опір Англії та Голландії, зацікавлених у вільній торгівлі на Балтиці, завдав Фридрихові загарбати Гданськ та Торунь¹⁸.

Французька революція перелякала європейських монархів, але спочатку вони були занадто поглинуті взаємними чварами, аби негайно вжити заходів. Тим часом революція вибухнула і в Бельгії, звідки в жовтні 1789 р. було вигнано австрійське військо. Для придушення революції Відню необхідно було заручитись підтримкою Пруссії, і роль посередника взяла на себе Англія. За згодою, досягнутою на зустрічі у липні 1790 р. у Рейхенбаху в Сілезії, Пруссія взяла участь у придушенні бельгійської революції, а в серпні 1791 р. в замку Пільніці у Саксонії була підписана декларація про готовність Пруссії та Австрії діяти спільно для відновлення влади Людовика XVI. Взаємна невдвіра гальмувала укладення військового союзу, і лише 7 лютого 1792 р., внаслідок загострення ситуації у Франції та Нідерландах, був укладений союзний договір між Габсбургами і Пруссією, до якого приєдналися деякі малі німецькі держави, внаслідок чого виникла антифранцузька коаліція. Після повалення монархії у Франції прусська армія здобула фортецю Лонгві та облягла Верден, але французькі армії успішно відбили атаку Пруссаків біля Вальмі. Сподіваючись на укладення миру з Пруссією, французи дали пруським військам змогу відступити за межі Франції. Фридрих не хотів дуже втягуватись у події у Франції, оскільки прагнув мати свої головні сили на сході, сподіваючись на участь у наступному поділі Польщі¹⁹.

Під час Чотирирічного сейму Польща уклала з Пруссією союз, але Пруссія невдовзі його розірвала, порозумівшись з Росією, мотивуючи свої дії небезпекою поширення якобинства. Пруське військо 1793 р. загарбало, всупереч опору міщан, Торунь і Гданськ, зайняли цілу Великопольщу з Познанню, Гнезном і Калішем, Куявію з Іновроцлавом і Брестом Куявським, частину Мазовії з Плоцьком, Серадзьку і Ленчицьку землі. Загалом в результаті Другого поділу Пруссія одержала близько 58 тис. кв. км. теренів. Колиска польської державності потрапила під іноземну владу. Після придушення повстання Костюшка для розв'язання рук у поділі решток Польщі Пруссія погодилась на мир у Базелі 1795 р., за яким першою з іноземних держав визнала Французьку республіку і погодилась з кордоном по Рейну, залишаючи французам австрійські терени Священної Римської імперії, на порушення угод в Рейхенбаху і Пільніці.

З 1795 до 1806 р. Пруссія не брала участі у війнах з Францією, а французький уряд зобов'язався не вести воєнних дій на півночі Німеччини. Це дало змогу Пруссії взяти участь у Третьому поділі Польщі в жовтні 1795 року, в результаті Пруссія загарбала більшу частину Мазовії з Варшавою, частину Підляшшя і литовських земель вздовж Німана, а на півдні район Севержа ще 48 тис. кв. км. з мільйонним населенням. Завдяки цьому, королівство на додачу до нечисленних кашубів на Помор'ї та лужицьких сербів одержало велику польську меншину, яка чинитиме опір спробам асиміляції аж до XX ст. Перетворившись на одну з найвпливовіших держав, Пруссія однак не змогла утримати своїх позицій, і Фридрих-Вільгельм III (1797-1840), обмежений і консервативний, зосередив зовнішню політику проти Австрії, що призвело до розгрому прусської армії Наполеоном 1806 р. Безперестанні війни послабили економіку держави, застарілі способи вербування найманців вже себе не виправдовували²⁰. Все це поставило Пруссію перед необхідністю реформ, які і почали провадитись на початку XIX ст.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Історія Центрально-Східної Європи. – Львів, 2001.
- ² Plakans A. The Latvians. A short history. Study of nationalities. Hoover institution press. Stanford university, California. –1997.
- ³ Historia Europy Srodkowo-Wschodniej. Redakcja: J. Kloczowski. T. 1. Lublin, 2000.
- ⁴ История Южных и западных славян. –Т.1. – М.,1998.
- ⁵ Samsonowicz H. Historia Polski do roku 1795. –Warszawa, 1985.
- ⁶ Davies Norman. Europe. A history. Oxford University press, 1996.
- ⁷ Вейбуль Й. Краткая история Швеции. – Стокгольм, 1994.
- ⁸ Polska na przestrzeni wiekow. – Warszawa, 1995.
- ⁹ Пуренс В., Лиепиня Д. История Латвии. – RaKa, 20000.
- ¹⁰ Samsonowicz H. Historia Polski do roku 1795. – Warszawa, 1990.
- ¹¹ Raum T.U. Estonia and Estonians. Study of nationalities. Hoover institution press. Stanford university, – California, 1991.
- ¹² Roberts J.M. A history of Europe. Published by Pengguin group. – New York, 1996.
- ¹³ Polska na przestrzeni wiekow. – Warszawa, 1995.
- ¹⁴ Barraclough G. The origin of modern Germany. – Oxford, 1967.
- ¹⁵ Davies Norman. Europe. A history. – Oxford University press, 1996.
- ¹⁶ Коробков Н. Семилетняя война. – М., 1949.
- ¹⁷ Цьольнер Е. Історія Австрії. – Львів, 2001.
- ¹⁸ Kirbi D. The Baltic World. Europe's Northern Periphery in the Age of Change. – London, 1995.
- ¹⁹ Fulbrook M. A concise history of Germany. – Cambridge university press. – 1998.
- ²⁰ Koppel S. Pinson. Modern Germany, its history and civilisation. – New York, 1959.

Надійшла до редакції 14.02.2002